

Doi: 10.56737/2953-7843-2024.04-55

ՀԱՍՄԻԿ ԲԱԴԱԼՅԱՆ
ՄՄ

ՄԱՇԿԵԼՈՐԻ ՎԱՆԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԺԲ.–ԺԳ. ԴԴ.)¹

Մաշկեւոր վանքը Կիլիկիայի հայկական պետութեան հոգեւոր մշակույթի հնագույն կենտրոններից է: Ըստ անապատում գրված մատյանների հիշատակարաններից ավանդվող վկայությունների՝ այն գտնվել է Տավրոս լեռան լանջին՝ ոչ հեռու Դրազարկ վանքից՝ Սիս քաղաքի մերձակայքում: Վարդան գրիչը վանքի դիրքի մասին նշում է. «....ի սահմանս Սիսովն քաղաքիս, ի գաւառիս Կիւղիկեցւոց, ի լերինս, որ կոչի Տորոս»²: Շմավոն գրիչը հայտնում է. «Շնորհիւ Տեառն սկսայ եւ.... կատարեցի.... Աւետարանս, ի Փոսանահանգ գաւառս Կիլիկեցւոյ.... ի վանս Մաշկաւոր կոչեցեալ, մերձ առ գերամաքուր սուրբ ուխտ[ս], որ Դրազարկ յորջորջի»³: Մաշկեւոր վանքը որոշ ուսումնասիրողներ տեղադրում են Կիլիկյան Հայաստանի հարավարեւելյան կողմում՝ ձկեր գավառում՝ Մարաշ քաղաքից ոչ շատ հեռու⁴: Ըստ Դ. Ալիշանի՝ Մաշկեւորը գտնվել է «ի Սեաւ լերինս, եւ մերձ նմին ի յԱնտիոքայ սահմանս՝ Յեսուանց վանք»⁵: Հր. Աճառյանը Մաշկեւոր եւ Հեսվանց վանքերը

¹* Ստացվել է՝ 22.05.2023, գրախոսվել է՝ 31.05.2023, էլ. հասցե՝ hasbadalyan@gmail.com:

² Ս. Տէր-ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հտ. Ա. (այսուհետ՝ Յուցակ), Վիեննա, 1970, էջ 33, Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց (այսուհետ՝ Յուցակ), հտ. Ա., Երուսաղէմ, 1966, էջ 351:

³ ՄՄ 6273, Դ. ՓԻՐԱԼԵՄԵԱՆ, Նշխարք, էջ 76–77, Ա. ՄԱԹԵՆՈՍՅԱՆ, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ. դար (այսուհետ՝ Հիշ., ԺԳ.), Երեւան, 1984, էջ 493:

⁴ Տէն Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմեցին՝ Թ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Ս. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆՇՅԱՆ, Հ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, հտ. 3, Երեւան, 1991, էջ 615, 696: Ըստ բառարանի հեղինակների՝ «ձկեր գավառի կենտրոնում, համանուն բերդից եւ Մաշկեւոր վանքից բացի, գտնվել է Պայաս կամ Բայաս (Abaessa) քաղաք նավահանգիստը»:

⁵ Դ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 62, 469:

նույնացրել է⁶։ Կիրիկիայի գրչության կենտրոններին նվիրված քարտեզում Մաշկեւորը տեղադրված է Սիս քաղաքից հյուսիս-արեւմուտք, իսկ Յեսվանց վանքը՝ հարավ։ Նկատի ունենալով Մաշկեւորի տեղադրման տարբեր տեսակետներն ու հիշատակարաններում առկա հաղորդումները՝ թերեւս վանքի տեղադրությունը լրացուցիչ ուսումնասիրության եւ ճշգրտման կարիք ունի։

Վանքի հիմնադրման ստույգ ժամանակը նույնպես հայտնի չէ։ Պատմիչների երկերում Մաշկեւորի մասին տեղեկությունները սակավաթիվ են եւ վերաբերում են վանքի հիմնադրին, կառուցման կամ նորոգման պատմությանը։ Անապատի հիմնադրի մասին հաղորդում ունի Լեւոն Գ. (1270–1289 թթ.) թագավորի ժամանակակից Վահրամ Սելեւոնեցին՝ Բաբունին⁷։ Իր վիպասանության՝ Թորոս Ռուբինյան իշխանին (1100–1129) նվիրված հատվածում Վահրամ Բաբունին մանրամասնում է. «Այսու եղեւ՝ նա (Թորոս,– Հ. Բ.) զօրացեալ, / Զազգն Յունաց՝ յաղթահարեալ, / Որով բազում՝ տեղեաց տիրեալ, / ԶԱնարզաբա՝ յինքն գրաւեալ։ / Յորում զտաճարն՝ մեծ շինեալ, / Զօրավարացն՝ անուամբ պատուեալ / ...եկեղեցիս՝ բազում շինեալ, / Եւ վանորայս՝ յոյժ հռչակեալ։ / Յորոց Դրազարկն՝ է մակադրեալ, / Եւ Մաշկեւորն անուն ձայնեալ»⁸։ Հիշատակված իրողությունները թվագրվում են 1100–1102 թթ.⁹։ Նման հաղորդում տալիս է նաեւ Սամվել Անեցու շարունակողներից մեկը. «Շինեաց սա եւ զսուրբ ուխտն Դրազարկ եւ զՄաշկեւորն եւ զայլ բազումս, զոր վերստին նորոգեցաւ եւ պարգեւօք փարթամացոյց»¹⁰։

Նկատենք, որ պատմական տեղեկությունը, թե վանքը «շինեաց» Թորոսը, մեկնաբանվում է ոչ միանշանակ։ Մ. Զամչյանը գրում է. «Ասեն ոմանք, թէ սա (Թորոս,– Հ. Բ.) շինեաց եւ զայլ բազում եկեղեցիս. բայց թուի թէ վասն նորոգելոյ ասեն, քանզի որպէս գրէ Լամբրոնացին ի բանս ժառանգաւորաց, յետ բարձման թագաւորութեան Բագրատունեաց ոչ ոք յիշխանաց մինչեւ ի ժամանակս իւր շինեաց զեկեղեցի, բայց ի միոյն

⁶ Հ. Բ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա., Երեւան, 1942, էջ 557–558։

⁷ Տե՛ս Հ. Բ. ԱՃԱՌՅԱՆ, նշ. աշխ., հտ. Ե., էջ 26։

⁸ Վահրամայ Բաբունեոյ Պատմութիւն Ռուբինեանց, կից «Տարեգիրք Սմբատայ Սպարապետի», Փարիզ, 1859, էջ 195։

⁹ Մ. ԶԱՄՉԵԱՆ, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 23։

¹⁰ ՍԱՐԳՍԷՄԱՆԵՅԻ ԵՒ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂՆԵՐ, Ժամանակագրութիւն, աշխատ.՝ Կ. Մաթեոսյանի, Երեւան, 2014, էջ 201–202։

զոր կանգնեաց սա ինքն Թորոս յԱնարզաբա»¹¹: Համադրելով պատմական վկայություններն ու հետագա մեկնաբանությունները՝ կարելի է ենթադրել, որ անապատը գոյություն է ունեցել մինչև Թորոս իշխանի հաղթանակները Բյուզանդական տիրապետության ժամանակաշրջանում: Հոգեւոր հիմնարկությունը հավանաբար նախապես գործել է որպես հունական վանք, ապա հայերը վերածել են հայկական կենտրոնի: Մաշկեւորի նախահայկական անվանումն անհայտ է: Կարծում ենք՝ Թորոսի իշխանության շրջանում վանքը նորոգվել է: Հավանական է, որ Վահրամ Բաբունին «հռչակեալ», «մակադրեալ», «ձայնեալ» բառերի կիրառմամբ նկատի է ունեցել վանքի նորոգման եւ նոր անունով կոչելու հանգամանքը:

Մաշկեւոր վանքի անվան ծագման մասին վկայություններ չկան: Ղ. Ալիշանը բացատրում է այսպես. «....անունն այլ գուշակուի մաշկեղէն՝ կաշիէ զգեստ հագնելուն համար»¹²: Հ. Ոսկյանը գրեթե կրկնում է նույնը՝ լրացնելով. «....կը խորհիմ, թէ այդ անունն առած ըլլա իր միաբաններու մաշկեղէն սքեմէն կամ նոյն իսկ Գրիգորի վարդապետի Մաշկեւոր յորջորջանքէն, եթէ զայն ինքը վանքէն չէ ժառանգած»¹³: Սեւ լեռներում բնակվող վանականների հանդերձանքի մասին Արիստակես Լաստիվերցին ունի հետաքրքիր հաղորդում, ըստ որի՝ նրանք բավարարվել են միայն այծի մազե ծածկույթով կամ բաճկոնով¹⁴: Քանի որ վանականները հագուստով չեն տարբերվել, կարծում ենք, «Մաշկեւոր» հետաքրքիր անունը կարող է կապված լինել վանքի արտաքին հարդարանքի կամ գույնի, ինչպես նաեւ այնպիսի բնորոշ առանձնահատկության հետ, որով տեղի վանականները տարբերվել են մյուս վանքերի հոգեւորականներից:

Մաշկեւոր վանքը ձեռագիր աղբյուրներում հիշատակվում է նաեւ «Մաշկուոր»¹⁵ կամ «Մաշկաւոր»¹⁶ անվանաձեւերով, որակվում որպես

¹¹ Մ. ՋԱՄՋՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 23:

¹² Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, Պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 534:

¹³ Հ. ՈՍԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 235:

¹⁴ 1028 թ. Ռոմանոս կայսրը «եկեալ հանդիպի լերինն, որ կոչի Սեաւ, եւ տեսանէ անդ բազմութիւն վանորէից եւ զմենաստանս միայնակեցաց, որք ի մարմնի գոլով զանմարմնոցն բերէին զմանութիւն, որք միով այծենիւ կամ բաճկոնաւ շատանան (տէս ԱՐԻՍՏԱԿԻՍԻ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅՈՅ Պատմութիւն, աշխատ.՝ Կ. ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆԻ, Երեւան, 1963, էջ 42):

¹⁵ ՄՄ 1314, թերթ 308բ:

¹⁶ ՄՄ 6273, Ղ. ՓԻՐԱԼԵՄԵԱՆ, Նշխարք, թերթ 76, Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Հիշ., ԺԳ., էջ 493:

սուրբ, հռչակավոր անապատ՝ «....շնորհեա՛ յարութիւն.... ամենայն եղբարց Մաշկեւոր անապատի»¹⁷, «....ի սուրբ անապատս Մաշկեւոր»¹⁸, «Գրեցաւ.... ի հռչակաւոր անապատս, որ կոչի Մաշկեւոր»¹⁹, մեծահռչակ, սուրբ ուխտ՝ «....զամենայն ժառանգաւոր ուխտիս Մաշկեւոր վանացն յիշեսցիք....»²⁰, «Գրեցաւ.... ի մեծահռչակ ուխտս Մաշկեւորս»²¹, մեծանուն եղբայրանոց՝ «....եղեւ սկսեալ.... ի մեծանուն եղբայրանոցն Մաշկաւոր կոչեցեալ»²², վանք՝ «....գրեցաւ.... ի վանքս Մաշկեւորիս», «ի վանս, որ կոչի Մաշկուոր» (ՄՄ 1314, 308բ)²³:

Հստ մաշկեւորցի գրիչների վկայությունների՝ Մաշկեւոր վանական համալիրը բաղկացած է եղել տարբեր ժամանակներում կառուցված երեք եկեղեցիներից՝ Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Հովհաննես Կարապետ եւ Սուրբ Առաքելոց: Մաշկեւորի, ինչպես Կիլիկիայի այլ վանքերի պարագայում, արտաքին եւ ներքին նկարագրին վերաբերող փաստացի տեղեկություններ չեն հաղորդվում: Եկեղեցիների շինության ժամանակի մասին նույնպես չունենք տվյալներ: Հիմք ընդունելով անապատից մեզ հասած ձեռագրերի գրչության հանգամանքները՝ կարող ենք հոգեւոր շինությունների կառուցման մոտավոր ժամանակի մասին կատարել որոշ ենթադրություններ: Նկատենք՝ Մաշկեւոր վանքից մեզ հասած առաջին մատյանը, որն արտագրվել է հավանաբար ԺԲ. դարի առաջին կեսին²⁴, գրչի հիշատակարանում եկեղեցիների մասին չունի որեւէ նշում: Սուրբ Աստվածածին եւ Սուրբ Կարապետ եկեղեցիների վերաբերյալ տեղեկություններ կան 1187–1322 թթ. օրինակված ձեռագիր հիշատակարաններում: Գրիչ Վարդանն իր արտագրած ձեռագրերում վկայում է. «....գրեցաւ.... ի վանքս Մաշկեւորիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Կարապետիս եւ այլ սրբոցս» (1187 թ., 1192 թ.)²⁵:

¹⁷ Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Մայր ցուցակ ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց (այսուհետ՝ Ցուցակ), Վենետիկ, հտ. Բ., էջ 156:

¹⁸ Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Ցուցակ, հտ. Զ., Նրուսաղէմ, 1972, էջ 524, ՄՄ 1527, թ. 75բ, 141ա, 667ա:

¹⁹ ՄՄ 8438, թ. 316ա:

²⁰ Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Ցուցակ, հտ. Բ., էջ 155, ՄՄ 1527, 141ա:

²¹ Ա. ՍԻՐՄԵՆԵԱՆ, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Թառասուն մանկունք եկեղեցւոյ եւ մասնաւորաց (այսուհետ՝ Ցուցակ), Նրուսաղէմ, 1935, էջ 55, ՄՄ 9509, թերթ 326ա:

²² Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Ցուցակ, հտ. Ա., էջ 495:

²³ Ս. ՏԵՐ-ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ, Ցուցակ, էջ 33, Ն. Պողարեան, Ցուցակ, հտ. Ա., էջ 351:

²⁴ ՏԵՆ Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Ցուցակ, հտ. Բ., էջ 146–155, Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան, էջ 407:

²⁵ Ս. ՏԵՐ-ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ, Ցուցակ, էջ 33, Ն. Պողարեան, Ցուցակ, հտ. Ա., էջ 351:

Գրիշ Կիրակոսը նշում է. «Գրեցաւ.... ի մեծահռչակ ուխտս Մաշկեւորի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստվածածնի եւ Սրբոյ Կարապետին» (ՄՄ 9509, թ. 331), «....ի սոյն ամի եղեւ սկսեալ աստուածախաւսս այս մատեան, ի մեծանուն եղբայրանոցն Մաշկաւոր կոչեցեալ՝ առ դուռն Սուրբ Կարապետի»²⁶: Եկեղեցիների մասին վկայում է նաեւ Կոստանդին գրիչը. «....սկսա զսա ի սուրբ անապատս Մաշկեւոր, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին, եւ Սուրբ Կարապետին եւ Մկրտչին Յովհաննու»²⁷: Կարելի է ենթադրել, որ երրորդ՝ Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին ավելի ուշ է կառուցվել, քանի որ հիշատակվում է միայն 1322 թ. հիշատակարանում: Հոհանես գրիչը հայտնում է. «Գրեցաւ.... ի հռչակաւոր անապատս, որ Մաշկեւոր կոչի, ընդ հովանեաւ ամէնաաւրհնեալ Սրբուհոյ Աստուածածնին եւ Սրբոյն Յովհաննու Կարապետի եւ Սուրբ Առաքելոցն Քրիստոսի....» (1322 թ., ՄՄ 8438, թ. 316ա):

Մաշկեւորը տարբերվել է Սեւ լեռների մյուս վանական հաստատություններից ոչ միայն իր արտաքին ու ներքին հարդարանքով, «մեծանուն» եւ «մեծահռչակ» որակումներով, այլեւ իր կարեւոր գործառույթներով. անապատը եղել է համանուն թեմի կենտրոն, որը եպիսկոպոսի նստավայրն էր²⁸: Այստեղ է գտնվել Սսի պալատի կրոնական գործերի կենտրոնական խորհուրդը²⁹:

Սեւ լեռների տարածքում գտնվող բազմաթիվ հայկական վանքերի, անապատների ճարտարապետական որոշ լուծումների մասին կան հաղորդումներ արաբագիր սկզբնաղբյուրներում³⁰: Հիմք ընդունելով հարակից վկայությունները՝ կարելի է ենթադրել, որ Մաշկեւոր վանքի տարածքը՝ եկեղեցիներով եւ ենթադրվող այլ կառույցներով՝ գրատուն-մատենադարան, կազմատուն, ճգնավորների համար կառուցված մենախցեր, տնտեսական նշանակության շինություններ, պարսպապատ է եղել: Տարածքում աշտարակ է եղել:

²⁶ Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Յուցակ, հտ. Ա., էջ 495:

²⁷ Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Յուցակ, հտ. Զ., էջ 524:

²⁸ Ղ. ԱԼԻՉԱՆԸ գրում է. «Ոչ լոկ մենաստան էր տեղիս այս, այլ եպիսկոպոսանիստ աթոռ թեմական.... ի սահմանս Սեաւ լեռանց» (տե՛ս Ղ. ԱԼԻՉԱՆ, Սիսուան, էջ 62, 408, Ն. ՄՈՎԱԿԱՆ, «Մաշկեւոր», «Սիոն», 1953, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 243–244):

²⁹ Մ. ՃԵՒԱՀԻՐՃԱՆ, Կրիկիայի Ակներ վանքի տեղադրությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երեւան, 1982, թ. 3, էջ 126:

³⁰ Տե՛ս Գ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, Հայկական վանքերի եւ եկեղեցիների հիշատակություններ Աբու Ալ-Մաքարիմի երկի անհայտ էջերում, Երեւան, 2018, «ԲՄ», 26, էջ 41:

Վանքի ավագ եւ կրտսեր վանականների համատեղ գործունեության արդյունքում անապատում կազմավորվել է Մաշկեւորի վանական միաբանությունը, որը պահպանել է իր կենսունակությունը երկու հարյուր տարուց ավելի (ԺԲ.—ԺԴ. դդ.): Միաբանության հիմնադրման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ: Կարծում ենք՝ եղբայրությունը գործել է ավելի վաղ՝ ունենալով որոշակի կազմակերպված ձեւ բյուզանդական տիրակալության ժամանակաշրջանում: Միաբանության հիմնադրման մոտավոր տարեթիվ կարելի է դիտարկել 1100—1102 թթ., երբ վանքը հովանավորում էին Ռուբինյանները:

Եղբայրության երկարատեւ գործունեությունը պայմանավորված էր անապատի առաջնորդ հայրերի, վանականների աշխատանքով: Կարեւորելով միաբան եղբայրների միասնությունը՝ մաշկեւորցի գրիչներն իրենց հիշատակարաններում «աղաչում» են հիշել «ամենայն եղբարց Մաշկեւորիս», «ամենայն եղբայրութիւնս», «զամենայն ժառանգաւոր ուխտիս», «բնակչաց սուրբ անապատիս», «միեղէն եղբայրց», «զկենդանիս եւ զհանգուցեալն», որոնք օգնել են միմյանց եւ «բարի եւ քաղցր խաւաւք»³¹, եւ ձեռագրաստեղծ տարբեր աշխատանքներով:

Մաշկեւորցի գրիչների հիշատակարանների հաղորդումներից առանձնացրել ենք միաբանության անդամների մասին հետեւյալ տեղեկությունները. Կիրակոս գրիչը հիշում է Թորոս եւ Ստեփանոս քահանաներին, որ «աւգնեցին յղորդելն» (1259 թ.)³², Ստեփանոս տնտեսին, ուսուցիչ Սարգիս քահանային՝ «զհանգուցեալն ի Քրիստոս» (ՄՄ 9509, 326ա, 329ա), Հեթում Ստեփանոս գրիչը՝ Հովհաննեսին, որ «նշանագրեաց զաւետարանս եւ զյիշատակս գրեաց»³³, իսկ Վարդան գրիչը՝ Թոմաս միակեցուն (1192 թ.): Հիշատակվում են միաբաններ Սարգիս քահանան, «որ ի յայսմ ամի (1301 թ.) հանկեաւ ի Քրիստոս», «պատուելի ծերունի» Բարսեղ քահանան, որ «աշխատեցաւ... յոյժ» (1301 թ., ՄՄ 1527, 58բ), պատանյակ Թորոսն ու Գրիգոր անունով երկու սարկավագները, որոնք «ձեռնտու եւ աւգնական եղեն» եւ «բազում աշխատեցան... ամենայն իրաւք, ի յաւրինակին բերելն եւ ի թղթին շինելն, եւ զամենայն պատրաստութիւն գրոցս անյապաղ արարին յարգեանց իւ-

³¹ Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, *Ցուցակ, հտ. Ա.*, էջ 351:

³² Ա. ՍԻՐՄԷՆԱՆ, *Ցուցակ*, էջ 56:

³³ Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, *Ցուցակ, հտ. Ա.*, էջ 496:

րեանց» (ՄՄ 1527, 58բ, 78բ, 141ա, 210բ, 350ա, 372ա, 390ա, 418բ եւն), «հոգեւոր քար» Թեֆանեն, «որ յոյժ սպասաւորէ մեզ», աշակերտ Օշին դպիրը (141ա, 501բ, 608ա), «պատուելի եղբայր» Ներսէս քահանան, որ 1322 թ. արտագրված Շարակնոցի «զաւրինակն շնորհեաց»: Հիշվում է «ի Տէր զեղբայրն մեր՝ զԳրիգոր զհանգուցեալն ի Քրիստոս» (ՄՄ 8438, 316ա–բ):

Ձեռագրական սկզբնաղբյուրների ու տվյալների ներկա ուսումնասիրության արդյունքում ավելացել են վանքի առաջնորդների նոր անուններ³⁴ եւ առանձին վանահայրերի մասին գնահատականներ: Վանքի հիմնադիր վանահայր է հիշատակվում Գրիգոր վարդապետ Մաշկեւորցին: Ալիշանը գրում է. «...զոր ի դէպ է կարծել հաստատեալ ի սոյն իսկ ի տարաբաղդիկ վախճանեալ փառաւոր վարդապետէն Գրիգորէ, ի սկիզբն ԺԲ. դարու»³⁵: Գրիգորին փոխարինել է եղբայրը՝ հայր Դավիթը³⁶: 1187–1192 թթ. վանքն առաջնորդել է հայր Դավիթը, որը հիշվում է իր քեռորդի Թորոսի հետ (1187 թ., 1192 թ.): Վանքի եկեղեցապաններից Թեոդոս փակակալի անունը հայտնում է 1259³⁷ թ. եւ 1269 թ. գրված մատյանների գրիչ Կիրակոսը (ՄՄ 9509, թ. 328ա): Մաշտոցյան ձեռագրի հիշատակարանում հիշվում է նաեւ «բարեպաշտ» Բարսեղը՝ «առաջնորդն տեղոյս»: Սուրբ ուխտի առաջնորդներից Հովհաննեսին 1301 թ. արտագրված մատյանի հիշատակարանի գրիչը բնութագրում է որպէս «զպատուելի, աստուածահաճոյ եւ հոգէմաքուր առաջնորդ», «զերջանիկ եւ զսրբազան րաբունի» (ՄՄ 1527, թ. 141ա, 223ա): Գրչի հիշատակարանում հիշվում են նաեւ «պատուելի քահանա» Թորոս փակակալը եւ «սրբազան եպիսկոպոսն տէր Թորոսն» (418բ): 1322 թ. օրինակված Շարակնոցի հիշատակարանը հաղորդում է Պողոս եպիսկոպոսի մասին՝ «սպասաւորին Սուրբ Կարապետին» (ՄՄ 8438, թ. 316ա): Սուրբ ուխտն առաջնորդել է նաեւ Հայրապետ եպիսկոպոսը (1325 թ.): Բարսեղ Մաշկեւորցին նրան գնահատել է որպէս «այր հեզ եւ բարէբարւոյ», որը «բազում խնամաւք խնամէր զմեզ ամենայն մարմնաւոր պիտոյիւք եւ իբրեւ զհայր հոգեւորապէս ի վիշտս եւ ի տրտմութիւնս սփոփէր եւ մխիթարէր» (ՄՄ 1314, թ. 308բ): Վանքի առաջնորդներից հիշատակվում են Թորոս եւ

³⁴ Հմմտ. Ն. ԾՈՒԱԿԱՆ, նշ. աշխ., էջ 243–244, Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան, էջ 407–408):

³⁵ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան, էջ 407:

³⁶ Հստ Բ. Սարգիսյանի՝ հայր Դավիթի վանահայրությունը տեւել է 14 տարի (1116–1130 թթ.) (տե՛ս Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Յուցակ, հտ. Բ., էջ 156):

³⁷ Ա. ՍԻՐՄԵՆԱՆ, Յուցակ, էջ 55:

Գրիգոր (1342–1344 թթ.) եպիսկոպոսները, որոնք մասնակցել են Սսուժ գումարված եկեղեցական ժողովներին (1307 թ., 1343 թ.)³⁸:

Մատյաններ ստեղծելու ոչ դյուրին աշխատանքում, ինչպես նաեւ ձեռագրերի պահպանման գործում իրենց ներդրումն են ունեցել կազմարարները: Վերջինների, ինչպես եւ ձեռագրի նյութը մշակողների անունները փոխանցել են մաշկեւորցի գրիչները: Վանքում 1259 թ., 1265 թ. եւ 1274 թ. գրված երեք Ավետարան մատյանները կազմել է ժամանակի անվանի կազմարար Առաքել Հնազանդենցը: Երեք գրչագրերում էլ Առաքելը թողել է նույնաբովանդակ հիշատակագրություն. «Զեղկելի կազմաւղ սորա Առաքել Հնազանդենց, եւ զծնաւղսն իմ, եւ զհարազատսն իմ, զկարապետ քահանայ եւ զՊաւղոս սարկաւազ, եւ զուսուցիչն իմ զՍարգիս քահանայ, եւ զեղբարորդեակն իմ զԹորոս՝ հանգուցեալսն ի Քրիստոս, աղաչեմ յիշել ի Տէր. ի թուին ԶԻԴ. (1275 թ.) կազմեց[աւ]»³⁹: 1259 թ. ձեռագրում պահպանվել է նաեւ գրական Ավագ քահանայի հետեւյալ հիշատակագրումը. «Զվերջին կապող սուրբ Աւետարանիս, որ կապեցի: Յիշեցէք զիս զանարժան, որ զանունս իմ Աւագ քահանայ եւ գործովս ոչ, զհայրն իմ եւ զմայրն իմ եւ զուսուցիչս իմ: Անմեղադիր լերուք սխալանաց եւ խոշորութիւն գրոցս, ամէն. վա՛յ մեղաւորիս....»⁴⁰: Մաշկեւորի կազմարարներից է եղել Ներսեսը (ՄՄ 1527, թ. 667ա): Ձեռագրի նյութը մշակողներից հիշվում են Բարսեղ Լեոնկցու ազգատոհմի անդամները, «որք բազում աշխատեցան ի սմա եւ կոկեցին զնիւթ գրոցս եւ յարդեանց իւրեանց գնեցին զթուղթս գրոցս» եւ Գրիգորը, որը «յոյժ աշխատի.... կոկելով զնիւթ գրոցս» (ՄՄ 1527, 141ա, 501բ):

Մատյանների ստեղծման պարագայում հատկապես կարեւոր է եղել պատվիրողների դերը, քանի որ ձեռագրերն օրինակվել են նրանց կողմնորոշումներին՝ ցանկություններին, նախասիրություններին, նյութական հնարավորություններին համապատասխան: Մաշկեւորյան ձեռագիր վկայություններում պատվիրատուներից հիշատակության են արժանացել միաբանության հոգեւոր եղբայրները, վանահայրերը: Այսպես՝ հայր Դավիթը «ետուն գրել մեծաւ փափագմամբ եւ յաւժարութեամբ սրտիւ»

³⁸ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան, էջ 408, Մ. ՉԱՄՁՅԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 341, Ա. ՊԱՆՃԵԱՆ, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան, Վիեննա, 1878, էջ 74, 275:

³⁹ Ա. ՍԻՐԻՄԷԱՆ, Յուցակ, էջ 56, ՄՄ 9509, թերթ 329ա, Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Յուցակ, հտ. Զ., էջ 525:

⁴⁰ Ա. ՍԻՐԻՄԷԱՆ, Յուցակ, էջ 55:

(1116 թ.), հոգեւոր եղբայր Հուսեփ քահանան «աղաչեաց.... գրել իւր համար յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոյ եւ ամենայն ննջեցելոց գնացելոցն առ Քրիստոս» (1259 թ.), «անպիտան կրաւնաւորս» Ծերունին «ցանկացող եղէ աստուածախաւս մատենիս» (1269 թ.), Ստեփանոս կրոնավորը (երկրորդ ստացող) ստացել է մատյանը «գնոյ արծաթոյ յարդար վաստակոց» (1269 թ.), իսկ Հակոբ կաթողիկոսը 1274 թ. օրինակված Ավետարանը՝ «ի յիշատակ բարեաց անձին եւ ծնաւդաց եւ հարազատաց իւրոց»։ Զեռագիրը «ի հալալ արդեանց» ստացել է Կոստանդին իշխանի որդին՝ Օշին մարաշախտը (երկրորդ ստացող) (1274 թ.)։ 1279 թ. գրված Ավետարանը զարդարվել է «ոսկով եւ արծաթով իւրո (այսպես) պատրոն Վաղտանգին»։ Ծերունի Բարսեղ Լեռնկցի «պատուեալ» քահանայի «ծախիւք եւ հրամանաւ» գրվել է մատյանը (1301 թ., ՄՄ 1527, թ. 58բ, 78, 298բ)։ Պողոս եպիսկոպոսի պատվերով՝ «ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ իւր եւ ծնաւդաց իւրոց» 1322 թ. օրինակվել է Շարակնոց մատյան (8438, թերթ 316ա)։

Վանքի գրատան գրիչները, նաեւ պատվիրատուները իրենց հիշատակարաններում փոխանցում են խնդրանք-խորհուրդներ մատյանները խնամքով օգտագործելու եւ պահպանելու մասին։ Այսպես՝ Կիրակոս գրիչը դիմում է եկեղեցու սպասավորներին. «Եւ քահանայ, որ սպասաւոր լիցի սուրբ եկեղեցոյն, զգաստ կացցէ սուրբ Աւետարանիս՝ իբր Աստուծոյ պատգամաւորի, պահել յամենայն վնասակարաց» եւ «խնամք տանին սուրբ Աւետարանիս ամենայն դիմաւք»⁴¹։ Պատվիրատու Ստեփանոսը, որը գնել էր ձեռագիրը եւ ավանդել Գլակա վանքի Սուրբ Կարապետի տաճարին, խնդրում է ձեռագիրը չհանել Սուրբ Կարապետ վանքից. «....եւ որ ոք զանց առնէ զբանիւք մերովք եւ հանել ջանա կամ զգիրս ջնջէ, ինքն ջնջեսցի ի գրոյն դպրութեան կենաց, եւ ընդ Կայենի եւ ընդ Ղամեքի զեօթնեկին եւ զեաւթանասնեկին եւթից վրէժս լուծցէ յայսմ եւ ի հանդերձեալն»⁴²։ Մեկ այլ պատվիրատուի հիշատակարանում կարդում ենք. «ԶԱւետարանս պինդ պահեցէ[ք], յամէն Զատիկ դուք կարդացէք, թքոտ մատով ի շուռ մի տէք, մոմ ի վերայ մի կաթէք, ի ճրագէն զատ պահեցէք, ի գէճ տեղաց փախուցէք»⁴³։

⁴¹ Ա. ՍԻՐՄԷՆԱՆ, *Յուցակ*, էջ 55:

⁴² Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, *Յուցակ*, հտ. Ա., էջ 496: Հիշատակարանում Ստեփանոսը հիշում է Գրիգոր արհեպիսկոպոսին եւ իր եղբորորդուն՝ Հովաննեսին՝ իբրեւ «առաջին շինողը սուրբ Ուխտիս (Գլակա.՝ Հ.Բ.)»:

⁴³ Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, *Յուցակ*, հտ. Զ., էջ 525:

Մաշկեւորյան մատյանների ընդօրինակման համար ընտրվել են անսխալ եւ անթերի գաղափար օրինակներ: Կիրակոս գրիչը վստահեցնում է. «Եւ աղաչեմ զամենեսեան ես մեղուցեալս Կիրակոս՝ խոշորութեանն եւ սխալանաց չմեղադրել, զի աչքս վատ եղեւ: Բայց արինակս վստահ լիք, մանաւանդ ի համաբայքն, զի ընտիր է, որ գիտէ» (ՄՄ 9509, թ. 328բ): Վենետիկյան ձեռագրի գրիչ Գրիգորը տեղեկացնում է. «Արդ, աղաչեմ զատուածասէր հարսդ եւ եղբարս, որք պատահէք սմա ընթերցմամբ կամ գաղաբար առնուլ՝ զի ի ստոյգ արինակէ գրեցաւ մեծաւ աշխատանաւք»⁴⁴:

Թերեւս չկան ուղղակի հիշատակություններ, սակայն ենթադրելի է, որ վանքին կից գործել է գրչություն դպրոցը, ուր կրթվել են անապատի վանականները՝ արդյունքում ստեղծելով արժեքավոր գրչական ժառանգություն եւ դրանով հարստացնելով նաեւ վանքի մատենադարանը:

Մաշկեւորի գրատանն ստեղծված բազմաթիվ մատյաններից մեզ են հասել տասնմեկը. Ճառընտիր (1), Ճաշոց (1), Ներսես Լամբրոնացու «Մեկնութիւն Սաղմոսաց» (1), Շարակնոց (1), Բարսեղ Մաշկեւորցու «Մեկնութիւն Աւետարանին Մարկոսի» (1) եւ Ավետարան (6): Այս մատյաններից երկուսը պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, մյուսները՝ Վենետիկի, Երուսաղեմի, Հալեպի, Նոր Զուղայի ձեռագիր հավաքածուներում: Ձեռագրեր մատյաններից երեքը ԺԲ. դարից է, հինգը՝ ԺԳ. դարից, եւ երեքը՝ ԺԴ. դարից: 1325 թ. հետո թվագրված ձեռագրեր մեզ հայտնի չեն:

Մաշկեւորից հայտնի ամենահին մատյանը Ճառընտիր է⁴⁵: Մատյանը մեզ է հասել ոչ բարվոք վիճակում, թերի: Ըստ Բ. Սարգսյանի՝ ձեռագիրն արժեքավոր է իր հնությունամբ, ընտիր ու անսխալ գրությունմբ⁴⁶: Մատյանը գրվել է մինչեւ ԺԲ. դարի կեսերը⁴⁷: Մաշկեւոր վանքի վանահայր Դավթի պատվերով: Ձեռագրի հիշատակարանում նշվում է հայր Դավթի եղբայր, ենթադրաբար վանքի միաբան Գրիգորը. «Եւ զեղբայր նորին զԳրիգոր, որ ի Քրիստոս փոխեցեալ, յիշեցէք ի տէր»⁴⁸: Ղ. Ալիշանի

⁴⁴ Բ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, *Ցուցակ, հտ. Ա.*, էջ 494–496:

⁴⁵ ՏԵՆ Բ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, *Ցուցակ, հտ. Բ.*, էջ 145–156:

⁴⁶ Ձեռագիրը կազմված է 216 թերթից, գրվել է միջին եւ սրանկյունաձեւ երկաթագրով (1ա–112բ) եւ երկաթագրից անցումային բոլորգրով (113ա–216ա) 26,5×17,5 մեծության նուրբ եւ փափուկ թղթերի վրա (տե՛ս Բ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, *Ցուցակ, հտ. Բ.*, էջ 145):

⁴⁷ ՏԵՆ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, *Սիսուան*, էջ 408:

⁴⁸ Բ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, *Ցուցակ, հտ. Բ.*, էջ 155, Ա. ՄԱԹԵՆՈՍՅԱՆ, *Ե.–ԺԲ. դարի հիշատակարաններ (այսուհետ՝ Հիշ. ԺԲ.)*, էջ 158:

ենթադրությամբ՝ «գուցե նոյն ինքն Մաշկեւոր վարդապետն է յիշեալդ Գրիգոր», որը հիմնադրել է Մաշկեւոր վանքը⁴⁹։ Գրիգոր վարդապետը, ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու վկայության, մահացել է Մարաշի մեծ երկրաշարժի ժամանակ 1114 թ.⁵⁰ «Եւ եղեւ մերձ ի Մարաշ ի մեծ անապատին, որ ասի Յեսուանց, անկաւ եւ կործանեցաւ վանքն եւ ամենայն դասք կրօնաւորացն.... մեծ եւ փառաւոր վարդապետն Հայոց Գրիգոր, որ ասի Մաշկեւոր, ի նմին տեղուջ կատարեցաւ»⁵⁰։ Եթե Գրիգորն իրոք Մաշկեւորցին է, կարելի է ենթադրել, որ մատյանը գրվել է 1114 թ. կամ դրան մոտ ժամանակ։ Բ. Սարգսյանի ենթադրությամբ Ճառնտիրը «ամբողջապէս» գրվել է 1116–1130 թթ.⁵¹ «Դաւիթ հօր վանահայրութեան ժամանակամիջոցին»⁵¹։

Զեռագրի գրչության հանգամանքները գլխավոր հիշատակարանի բացակայության պատճառով անհայտ են։ «Բազմամեղ» գրիչը, որի անունը հայտնի չէ, հավանաբար եղել է վանքի միաբաններից, քանի որ ընդգծում է իր պատկանելությունը «ուխտիս», «անապատիս», «Մաշկեւորիս»։ Զեռագրի բազմաթիվ հիշատակագրություններում վկայվում են «ամենայն եղբարց Մաշկեւոր անապատիս»։

Անապատում արտագրված հաջորդ մատյանն Ավետարան է։ Զեռագիրն ընդօրինակել է Վարդան «տառապեալ», «մեղապարտ» կրոնավորը 1187 թ.⁵² «Ի դիտապետութեան Տեառն Գրիգորի, որ Տղայն կոչուր եւ ի վերայկացութեանն իշխանութեան պատրոն Լեւոնի»⁵²։ Համաձայն ձեռագրի նկարագրության՝ այն շատ լավ է պահպանվել։ Ավետարանի նախագրություններն ու համաբարբառները լրացվել են հետագայում՝ բոլորգրով⁵³։ Հավանաբար գրիչը մատյանը զարդարել է խորաններով (3ա–5բ, 6բ), կիսախորանով (7ա), սեւ եւ գունավոր սկզբնատառերով։ Հետագայի հիշատակարանագիրները հայտնում են մատյանի նորոգման եւ ստացողների

⁴⁹ Տէս Դ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան, էջ 407–408։ Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա., Երեւան, 1942, էջ 557–558։

⁵⁰ ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՐՀԱՅԵՑԻ, Ժամանակագրութիւն, աշխատ.՝ Հր. Բարթիկյանի, Երեւան, 1991, էջ 364։

⁵¹ Բ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Յուցակ, հտ. Բ., էջ 156։ Ա. Մաթեոսյանը ձեռագիրը տեղադրել է 1130 թվաշարքում (տես Ա. ՄԱԹԵՈՍՅԱՆ, Հիշ., ժԲ., էջ 158)։

⁵² Ս. ՏԷՐ-ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ, Յուցակ, էջ 33, Ա. ՄԱԹԵՈՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 252։ Մատյանն ունի 312 թերթ, գրվել է միջին երկաթագրով՝ 24,9×17 սմ մեծության թղթյա թերթերի վրա՝ երկսյուն գրչությամբ։

⁵³ Անդ, էջ 33։

մասին. «բարէպաշտ եւ երկիւղած» ջուղայեցի Տերունը Կոստանդնուպոլսում ստացել է ձեռագիրը, իսկ խոճա Պետրոսը հիշվում է որպէս վերջին ստացող: Մատյանը նորոգվել է 1643 թ. Հալեպ քաղաքում⁵⁴:

Վարդանի գրչությամբ մեզ է հասել երկրորդ ձեռագիրը՝ Ճաշոց⁵⁵: Մատյանը արտագրվել է 1192 թ.: Ըստ Ն. Պողարյանի՝ մատյանը գրվել է «վայելուչ եւ խնամեալ» երկսյուն գրչությամբ, լավ ուղղագրությամբ, միջին անկյունավոր երկաթագրով (երբեմն՝ բոլորգրով), զարդարվել է մեծ զարդագրերով եւ բազմաթիվ լուսանցազարդերով՝ նկարված մուգ կապույտ եւ կարմիր գույներով: Ծաղկողի մասին հիշատակում չկա. հավանաբար գրիչն է: Ձեռագիրը գրվել է Գրիգոր Տղայի գիտապետության եւ «ի վերայկացութեանն իշխանութեամբ քաղցր եւ բարեպաշտ Պատրոն» Լեւոնի իշխանության շրջանում⁵⁶: Գլխավոր հիշատակարանում «զառլցեալս մեղաւք» Վարդանը ներկայացնում է 1187–1191 թթ. կատարված դեպքերի ժամանակագրությունը. «Բայց ի թուականիս Հայոց ՈԼԶ. (1187 թ.), առաւ էրուսաղեմ, եւ խաւարեցաւ արեգակն: Եւ ի ՈԼԹ (1190 թ.) ամի, Փռանկն եւ Ալամանն եւ մեռաւ: Եւ ի ՈԽ. (1191 թ.), Ընկլէղ թագաւորն ել, եւ առ զԿիպրոս կղզի եւ զԱքայ եւ զԱսխալան: Եւ սով եղեւ այս երկու տարիս խիստ: Եւ ի ՈԽԱ. (1192 թ.) գրեցաւ գիրքս այս»⁵⁷: Գրիչը հիշում է նաեւ հայր Դավթին եւ նրա քրոջորդուն՝ որպէս «առաջնորդք անապատիս», իր ծնողներին ու ազգակիցներին: 1318 թ. գրված հիշատակագրությունից տեղեկանում ենք, որ Դարանաղյաց գավառից Մաթեոսը ձեռագիրը, «որ էր քակտեալ», նորոգել է «ի կազմն պնդութեան» Երուսաղեմ քաղաքում՝ Սուրբ Հրեշտակապետաց վանքում:

Մաշկեւորի գրչատանը 1259–1269 թթ. աշխատել է վանքի միաբաններից Կիրակոսը: Նրա գրչությամբ մեզ է հասել երկու մատյան: 1259 թ. Կիրակոսն արտագրել, հավանաբար նաեւ նկարազարդել է մի Ավետարան՝ վանքի միաբան Հուսեփ քահանայի խնդրանքով՝ «ի հայրապետութեանն

⁵⁴ Անդ, էջ 34:

⁵⁵ Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, *Յուցակ, հտ. Ա.*, էջ 338–352, Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, *Հիշ., ԺԲ.*, էջ 266–267: Մատյանը կազմված է 698 թերթից (31×24 սմ), նյութը՝ թուղթ, թանաքը՝ սրճագույն, ունի 23 տող:

⁵⁶ Որպէս իրադարձութիւնների ժամանակակից՝ Վարդան գրչի երկու հիշատակարանային վկայություններն ականարկում են, որ Լեւոն Բ.-ն իր գործունեության առաջին շրջանում կարգվել է ոչ թե Կիլիկիայի իշխան, այլ խնամակալ՝ «իշխանության վերակացու» (տես Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, *Խաչակիրները եւ հայերը, Երեւան, 2007*, էջ 164, 166):

⁵⁷ Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, *Յուցակ, հտ. Ա.*, էջ 351:

տեառն Կոստանդեայ, եւ ի թագաւորութեանն Հեթմոյ՝ որդւոյ Կոստանդեայ, յայսմ ամի, որ զՀալ[ա]պն էառ եւ զբազում գաւառս, խառնիճաղանճ ազգն Ագարայ»⁵⁸: Ավետարանի մանրանկարչությունը՝ մասնավորապէս ավետարանիչների գունաթափ ուրվանկարները, Ա. Սյուրմեյանը գնահատել է բավական հաջող, իսկ զարգացրելը՝ «հասարակ», լուսանցազարդերն ու խորանները՝ «արժէքով համեստ», «նոյնատիպ», «անյաշող»⁵⁹: «Անիմաստ», «մեղուցեալ ծառայս» Կիրակոսը հիշատակարանում խնդրում է գրի խոշորութեան համար շմեղադրել, «զի այսչափ էր կարն»⁶⁰: Ձեռագրում կարդում ենք Կոստանդին գրչի հիշատակագրությունը. «Ընդ նմին եւ զիս զմեղուցեալ ծառայս զԿոստ[անդին], որ զսակաւ բանքս յիշատակ գրեցի՝ աղաչեմ յիշել. Ի ԶԼԵ. (1286) եղաւ սա ի սուրբ եկեղեցին»⁶¹:

Հաջորդ Ավետարանը Կիրակոսն «ընտիր» օրինակից արտագրել է 1269 թ.՝ Կոստանդին հայրապետի եւ Հեթում թագավորի գահակալութեան ժամանակաշրջանում (ՄՄ 9509, 328ա)⁶²: Ձեռագիրը կազմվել է օրինակելուց մեկ տարի հետո՝ 1270 թ.: Մատյանն ունի տասը խորան՝ սովորական նախշերով, սեւ թանաքով, չորս կիսախորան՝ կարմրագիծ (6ա, 93ա, 154ա, 254ա): Գրիչը հիշում է Մարտիրոսին՝ Թեոդոսի եղբորը, իր ծնողներին եւ բոլոր ննջեցյալներին:

1269 թ. Մաշկետրի գրատանն արտագրվել է Ավետարան⁶³՝ «ի թագաւորութեան բարեպաշտ արքային Հեթմոյ, ի յիշխանութեան որդւոյ Իւրոյ Լեւոնի, այն ինչ նորընծայ ի Պարոնութիւն, եւ ի հայրապետութեանն տեառն Յակոբայ, յորում էր թիւ տոմարին»⁶⁴: Համաձայն Բ. Սարգսյանի նկարագրութեան՝ մատյանն անթերի է, արտագրվել է խնամքով⁶⁵: Ձեռա-

⁵⁸ Տէս Ա. ՍԻՐՄԷԵԱՆ, Յուցակ, էջ 55, Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Հիշ., ԺԳ., էջ 266–267: Մատյանը բաղկացած է 298 թղթից (17,5×13) թերթերից, գրվել է միջակ բոլորգրով՝ երկսյուն գրութեամբ: Կազմը կաշեպատ, մասամբ արծաթապատ տախտակ է՝ լավ պահպանված ու բազմիցս նորոգված:

⁵⁹ Անդ, էջ 55:

⁶⁰ Անդ:

⁶¹ Անդ, էջ 56:

⁶² Մատյանը բաղկացած է 18,6×13,5–13,8 չափերով թղթից 329 թերթերից, գրված է երկսյուն բոլորգրով, շագանակագույն կաշեպատ կազմը զարդարված է մետաղյա խաչով:

⁶³ Տէս Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Յուցակ, հտ. Ա., էջ 491–498, Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Հիշ. ԺԳ., էջ 378–381: Ձեռագիրն ունի 309 թերթ, նյութը թուղթ է (23,5×16, 17,5×10,5 սմ), գրությունը՝ երկսյուն, գիրը՝ մեծագիր բոլորգիր՝ հնաձեւ եւ ընտիր:

⁶⁴ Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Յուցակ, հտ. Ա., էջ 495:

⁶⁵ Անդ, էջ 493: Ձեռագիրը չունի եւսեբեոսի թուղթն ու 10 համաբարբառ Կանոնները, ինչպես նաեւ Նախադրություններն ու Գլխացանկերը: Մատյանի ստորին լուսանցքում

գիրը զարդարված է խորանով (4), կիսախորանով (4), մարդապատկեր, մեծ եւ միջին լուսանցազարդերով, մարդագեմ, կենդանագիր եւ թռչնագիր զարդագրերով: Մատյանի գրիչն է «տառապեալ, նուաստ կրանաւոր» Գրիգորը: Նկարչի անունը հայտնի չէ, ամենայն հավանականութեամբ գրիչն է: Զեռագիրը գրվել է երկու վանքերում. սկզբնագրվել է «ի մեծանուն եղբայրանոցն Մաշկաւոր կոչեցեալ՝ առ դուռն Սուրբ Կարապետի» եւ ավարտվել «ի գերահռչակ Ուխտս Անդրիասանց՝ մերձ յանառիկն դղեակ Բարձր անուն կոչե[ցե]ալ. յառաջնորդութեանն տեառն Սիմէոնի եւ այլ միաբան եղբայրութիւնս ի դուռն մաւրս Սիոնի եւ կենսակիր եւ աստուածընկեալ Սուրբ Նշանիս»: Հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ «ցանկացող եղէ աստուածախաւս մատենիս» Ծերուն կրօնավորը. «....ստացա զսա ինձ եւ իմոցն գանձ երկնային»⁶⁶: Գրիչը ցանկանում է «բարի յիշման» արժանանալ եւ խնդրում «սիրով» ուղղել գրի թերութիւնները՝ «յաւելումն կամ պակասումն», որոնց պատճառը «ոչ թե ի ծուլութենէ» կամ «ոչ իցէ ըստ կամաց», այլ ձեռագիրը գրվել է դժվար պայմաններում. «....զի անտուն, անտեղ շրջեաք՝ ոչ ունելով տեղի հանգստեան»⁶⁷: Ինչպես նկատել է Բ. Սարգիսյանը, ձեռագիրը «նուիրական եւ յարգի է նաեւ պատմական պարագաներով»⁶⁸: Գրիգոր գրչի վկայութեամբ մատյանը գրվել է «ի նշա[նա]ւոր ժամանակի.... քանզի շարժեալ սասանեցաւ երկիրս մեր.... յերկիր կործանեցաւ՝ զամենայն բնակիչսն ծածկելով....»⁶⁹: Գրիգորն ականատեսի վկայութեամբ նկարագրում է «գերահռչակ» Արքակաղին վանքի ավերումը. «....եւ որ ընդ վիճակաւ նորա, բազում աղաւթանոցք եւ մենաստանք առ հասարակ ի վայր խաղաղացին», պատմում «անպատմելի վիշտսն», որ պատել էր Կիլիկիային. «Եւ ան[դ էր] տեսանել արժանի ողբոց պատահումն, եւ լսել ականջաց դառնութիւն, վասն զի ոմանք հեծին եւ այլք ի հառաչ, կէսք ի ճիչ, այլ[ք] յողբս,աւերումն եկեղեցեաց, քահանայիցն կորուստ, ժողովրդոց սպառումն, եւ ամենայն հասակի սո՛ղգ անմխիթար»⁷⁰: Հեթում Ստեփանոսը, հավանաբար վանքի միաբան, «սակաւ» մասնակցութիւն է

նշանակված են հին գլխահամարներն ու համաբարբառ տեղերը: Ունի նաեւ Կիրակագիրներ:

⁶⁶ Անդ, էջ 495:

⁶⁷ Անդ, էջ 496:

⁶⁸ Անդ:

⁶⁹ Անդ:

⁷⁰ Անդ, էջ 495:

ունեցել ձեռագրի գրչությանը. «Ձնուաստ Հեթում Ստեփանոս, սպասաւոր բանին Աստուծոյ, եւ զծնաւդսն իմ յիշեցէք ի տէր, որ զսակաւս գծեցի ո՛վ սուրբ եղբարք իմ»⁷¹:

Հետագայի հիշատակարանը բացահայտում է, որ ձեռագիրը նորոգել եւ կազմել է երկրորդ անգամ «եղկելի եւ անարժան» Աբրահամ կրոնավորը՝ «ի ծովահայեաց քաղաքս Պաւստոս, ի դրունս սուրբ Ամենափրկչիս, որ է վանք եւ տեղի կրանաւորաց»⁷²:

Վանքի գրատանը 1274 թ. երկսյուն գրչությամբ եւ կանոնավոր բոլորգրով արտագրվել է մագաղաթյա Ավետարան⁷³: Մատյանը զարդարվել է կարմրագիծ լուսանցազարդերով եւ խորանագարդ թերթերով (1ա, 175ա, 289ա, 477ա): Կազմվել է գրչությունից մեկ տարի հետո (1275 թ.)⁷⁴: Համաձայն ձեռագրի նկարագրության՝ մատյանը շատ լավ է պահպանված: Կոստանդին վարդապետն արտագրել է ձեռագիրը Հակոբ կաթողիկոսի պատվերով՝ Լեւոն թագավորի գահակալության ժամանակաշրջանում: Մատյանի օրինակումն սկսվել է «ի սուրբ անապատս Մաշկետոր» եւ ավարտվել «ի հռչակաւոր եւ Սուրբ ուխտս Դրագարկ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ այլ սրբոցս»⁷⁵: Ձեռագրում կարդում ենք Ավետարանի երկրորդ ստացողի անունը՝ «Աւշին մարաջախտ Հայոց, [զ]որդի բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Կոստանդեա, տեառն Լամբրունին, թագայդրի Հայոց»⁷⁶:

Ձեռագրում գրվել է մատյանի հետագա ստացող Միրզաջանի անթվական բոլորգիր հիշատակագրությունը⁷⁷: 1685 թ. Նոտրգիր հիշատակարանից պարզվում է, որ Ավետարանն ազատել է գրավից Զաքարիա վարդապետի աշակերտ թոխաթցի Իգնատիոսը՝ «հալալ արդեանց»⁷⁸:

Հաջորդ Ավետարանը 1279 թ. արտագրել եւ ոսկով եւ արծաթով նկարագրել է Շմավոն գրիչը Հակոբ հայրապետի եւ Լեւոն թագավորի ժա-

⁷¹ Անդ, էջ 496: Հավանաբար նկատի է ունեցել իր գրչությամբ հիշատակարանը:

⁷² Անդ, էջ 497: Աբրահամը խնդրում է «....բազում մեղաց թողութիւն հայցել ի Քրիստոսէ Աստուծոյ, զի վասն այս յուսոյս աշխատեցայ ի սմա»:

⁷³ Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Գուցակ, հտ. 2, էջ 523–526, Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Հիշ., ԺԳ. դար, էջ 445–446: Մատյանը կազմված է 25×17 սմ մեծության 626 թերթից:

⁷⁴ Անդ, էջ 525:

⁷⁵ Անդ, էջ 524:

⁷⁶ Անդ, էջ 525:

⁷⁷ Անդ. «....յիշեցէք մաքրափայլ յաղօթս ձեր զըռէս Միրզաջան, որ ստացաւ գԱւետարանս ի հալալ վաստակոց իւրոց, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն....»:

⁷⁸ Անդ, էջ 526:

մանակաշրջանում. «Ես մեղուցեալ անձն Շմաւօն գրեցի զսա բազում փափագանօք»⁷⁹;

Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 1527 ձեռագիրը բովանդակում է ներսես Լամբրոնացու «Մեկնութիւն սաղմոսաց» գործը⁸⁰, որը գրված է թղթի վրա՝ բոլորգիր երկայուն գրչությամբ: Ձեռագիրը զարդարված է կիսախորանով (8ա, Հիսուսի, Սողոմոնի, Դավթի, Սահակի եւ ներսեսի նկարներով՝ մակագրված), ճակատագրագրերով (129բ, 223ա, 299ա, 372ա, 440ա, 506բ, 608ա), թռչնային, բուսական, տաճար լուսանցազարդերով, թռչնագիր եւ հանգուցագիր զարդագրերով: Օգտագործվել են կարմիր, կապույտ եւ դեղին գույները: Մանրանկարչի անունը հայտնի չէ: Ձեռագրի վիճակը գնահատվում է բավարար. այն նորոգվել է Ժէ. դարավերջին: Մատյանը 1301 թ. գրչագրել են «զբազմամեղ», «մեղապարտ», «սուտանուն» Թորիկ քահանա Հռոմկլայեցին (2ա–298բ) եւ «մեղաւոր», «սուտանուն», «փցուն» Վարդան գրագիրը (299ա–667ա)՝ «պատուելի ծերունի» Բարսեղ քահանա Լեռնկցու պատվերով: Գրիչները հիշում են իրենց ծնողներին, հարազատներին, ուխտի առաջնորդներին եւ միաբանության եղբայրներին՝ «աշխատողացն ի տառս եւ բնակչաց սուրբ անապատիս Մաշկեւորի» (75բ): Վարդան գրիչը թղթի մշակվածության եւ նշաչի պատրաստման մասին ունի հետեւյալ փոքրիկ վկայությունը. «Ո՛վ եղբայր, նշայն խիստ է եփած նա չոր, վասն այն որ է»՝ կարծես փորձելով արդարանալ. «...նիւթս ես չեմ եփել» (341բ, 437բ):

Ձեռագրի 7ա եւ 667բ թերթերում Կիրակոս արքեպիսկոպիտ 1379 թ. թողել է նույն բովանդակությամբ երկու հիշատակություն: Արքեպիսկոպիտը պատմում է, թե ինչպես տեր Հովաննես քահանան 1379 թ. «սուրբ Յակոբայ պահոցն նաւեցաւ»՝ Սիս մայրաքաղաքում Կոստանդին հայրապետի կողմից ձեռնադրվել է արքեպիսկոպոս «ամենայն Լիսաց եւ Աւլախաց (Վլախաց)»: Կիրակոսը, որն իրեն համարում է «սպասաւոր» Հովհաննես արքեպիսկոպոսի, հայտնում է, թե ինչպես Հովհաննես արքեպիսկոպոսը «ի դառնալն իւրում յաշխարհն» բերել է «մեծաւ աշխատութեամբ եւ ծանր

⁷⁹ ՄՄ 6273, Ղ. ՓԻՐԱԼԵՄԵԱՆ, Նշխարք, էջ 76–77, Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Հիշ., ԺԳ., էջ 493:

⁸⁰ Տես Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան մատենադարանի, կազմեց Օ. ԵԳԱՆՅԱՆԸ, հտ. Ե., Երեւան 2009, էջ 330–336, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ. դար, Կազմողներ՝ Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ, Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Ա. ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ (այսուհետ՝ Հիշ., ԺԳ.), մասն Ա., Երեւան, 2018, էջ 9–11: Լ. Խաչիկյանը ձեռագիրը Կիլիկիայում գրվելը համարել է անորոշ, տե՛ս Հիշ., ԺԳ., էջ 9):

ծախիւք» «Մեկնութիւն սաղմոսաց»-ի մաշկեւորյան օրինակը՝ որպէս «մեծ գանձ», «մեծ ընծայ եւ լուսաւորիչ այսմ աշխարհի.... մեծ նուէրք աշխարհիս ԸՌսաց///»: Կիրակոսը գեղեցիկ համեմատությամբ գնահատում է մատյանը. «Որպէս [սուրբն] Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր եբեր մեծ պարգեւք զնշխարք մեծին Յովաննու եւ Աթանագինէ ի լուսաւորութիւն Հայաստան աշխարհին, սոյնպէս եւ տէրս մեր տէր Յոհաննէս զար հոգիաբուխ մատեանս եբեր ի լուսաւորութիւն եւ ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցոյ եւ յիշատակ իւր եւ պարեն ի այնմ աշխարհին, նայեւ ծնողաց իւրոց հանկուցելոցն առ Քրիստոս»⁸¹:

1648 թ. հետագայի հիշատակարանի վկայությամբ (129ա, 223ա) մատյանի վերջին ստացողն է Ղալաթիայի ժողովուրդը. «Յիշատակ է սուրբ գիրքս Ղալաթիո բոլոր ժողովրդեանն, որ ստացան զսա....»⁸²:

1322 թ. Մաշկեւորի գրատանը Հովաննես գրիչն օրինակել է Շարակնոց մատյան՝ «ի Թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի՝ որդւոյ արքային Հայոց Աւշնի եւ ի հայրապետութեանն Հայոց տեառն Կոստանդեա Լամբրունցոյ» (ՄՄ 8438, թ. 311ա, 316ա)⁸³: Թղթյա փոքրադիր Շարականը⁸⁴ զարդարված է կարմրագիծ կիսախորաններով (1ա, 119ա) եւ բուսական, թռչնային, եկեղեցի (30ա, 132ա, 192ա, 208բ, 214ա, 260ա), խաչ (109բ, 209բ), ձուկ՝ բերանում մարդ (47բ) լուսանցազարդերով, հանգուցագիր, թռչնագիր, մարդագիր (28բ, 58ա, 270բ, 142ա) զարդագրերով, կարմրագիծ ճակատազարդերով (10ա, 50բ, 95բ, 165ա, 208բ, 259բ, 278ա, 297ա): Մատյանի գլխավոր հիշատակարանը հայտնում է, որ Հոհանես գրիչը, որն իրեն անվանում է «յոգնամեղ», «անպիտան հողոյս» եւ «զանարժանս գծող», կատարել է աշխատանքը Պողոս եպիսկոպոսի պատվերով: Գրիչը հիշում է իր ծնողներին, եղբորը՝ հանգուցյալ Գրիգորին (316բ): Շարակնոցի վերջին ստացողն է Տիրատուր «աբեղայ անուամբ միայն, այլ ի գոր-

⁸¹ Անդ, էջ 334:

⁸² Ավագերեց տեր Կարապետի հորդորով՝ եկեղեցական Մանկինի եւ աթոռակալ Սողոմոնի միջնորդությամբ ձեռագիրը ղրվել է Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցում՝ «ի վայելումն անձանց իւրեանց»: Ըստ ձեռագրում պահպանված նոտրգիր երկու հիշատակարանների՝ գրչագիրը 1657 թ. գնել է ջուղայեցի Սաֆարը (666բ): 1670 թ. սպահանցի Թորոսի որդի Հոհանը «Իզմիր[էն] էս Սաղմոս Մեկնիցն Ս[տ]եփանոս պետն երեստ, որ հաս[ուցանէ] էջմիածին ի Յակոբ կաթող[իկոսի] ձեռն.... Գրեցօ ի ք[աղաքն] Արզրումն...» (667բ):

⁸³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժ. Դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթեւոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Ա., Երեւան, 2018, էջ 445:

⁸⁴ Մատյանը կազմված է 330 թերթից, (14,9×9,5 սմ), գրությունը՝ միասյուն, գիրը՝ բոլորգիր, ունի 23 տող:

ծոց յոյժ թափուր, որ ըստացաւ սա ի հալալ արդեանց իմոց» (9բ)։ Ձեռագրի 316բ թերթում առկա է մեկ այլ ստացողի (անունն աղճատված է) հիշատակագրությունը. «Զվերջին ստացաւդ սորա զԱ///ատուր կրօնաւոր, որ ըստացա զսա ի հալալ ընչից իմոց. Աղաղակեմ յիշել յաղաւթս ձեր»։

1325 թ. Բարսեղ վարդապետը Մաշկեւորում գրել է «Մեկնութիւն աւետարանին Մարկոսի»⁸⁵ գործը (ՄՄ 1314)⁸⁶։ Ինքնագիր հիշատակաւորում գրիչը նկարագրում է, թե ինչպես «մեծ տաժանմամբ եւ յոլով աշխատութեամբ» սկսել է եւ «գլուխ հանեալ» այս գործը։ Մեկնության «վճարը» եղել է Լեւոնի թագավորության ժամանակ, «զորոյ զթագաւորութիւնն յաղագս տղայութեան իւրոյ» խնամել եւ հոգացել են երեք «մեծագոյն եւ փառաւոր» իշխաններ՝ պարոն Օշին եւ պարոն Կոստանդին հարազատ եղբայրները՝ «աստիճանաւ Աւագ պարոն եւ Գունդուստապլ կոչին», եւ պարոն Հեթում Նղրցին (308ա)։ Ձեռագիրը գրվել է Կոստանդին Դրազարկեցի կամ Լամբրոնացի⁸⁷ կաթողիկոսի հայրապետության շրջանում (1323–1326 թթ.)⁸⁸։ Բարսեղն անդրադարձել է հայրապետի խաղաղասիրական գործունեությանը, որ «բազում աշխատութեամբ ջանայ եւ հնարի զխաղաղութիւն այսմ աշխարհի»։ Ընտրվելով կաթողիկոս՝ Կոստանդին հայրապետը, որը «թէպէտ ծեր եւ տկար էր մարմնով», անձամբ գնացել եւ դիմել է Եգիպտոսի Նասր սուլթանին «եւ զխստութիւն եւ զգառնութիւն նորա ի կակղութիւն եւ ի քաղցրութիւն յեղաշրջեալ փոխեաց» (308ա) եւ կնքել տասնհինգ տարվա խաղաղության դաշինք։

Ամփոփելով Մաշկեւոր վանքի, միաբանության ու գրչատան պատմության եւ գործունեության արդյունքները՝ կարող ենք արձանագրել, որ նույն գրչության կենտրոնի դարավոր գոյության ընթացքում զարգացման ուղի անցած վանական մշակույթն ապահովել է Մաշկեւոր վանքի ուրույն տեղը հայ գրչարվեստի պատմության մեջ՝ սերունդներին փո-

⁸⁵ Տե՛ս «Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մարկոսի. արարեալ երանելոյն Բարսղի շնորհալի վարդապետի ձոն կոչեցելոյ...», 1826, Կոստանդնուպոլիս։

⁸⁶ Ձեռագիրը կազմվել է թղթյա 308 թերթերից (26,5×18 սմ), գրվել է միասյուն գրությամբ եւ համաչափ մանր բոլորգրով, կազմը շագանակագույն գրողմագարդ կաշի է։ Մատյանի զլխավոր հիշատակարանը տես Հիշ., ԺԴ., էջ 495–496։

⁸⁷ Տե՛ս Հ. Բ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Անձնանունների բառարան, Գտ. Բ., Երեւան 1944, էջ 669։

⁸⁸ Ձեռագրում գրված համառոտ գրությունները հայտնում են մատյանի հետ առնչություն ունեցող անձանց անուններ. Անդրեաս վարդապետ՝ մատյանի «վերջին պատահող» (1685 թ.), ձոն Կարապետ՝ Կոստանդնուպոլսում օրինակել է գիրքը (ԺԷ.–ԺԸ. դդ.) (տես ՄՄ 1314, թերթ 1ա)։

խանգելով թեեւ սակավաթիվ, բայց գեղեցիկ հարդարված եւ արժեքավոր բնագրերով ու հիշատակարաններով ձեռագրեր:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Գրչարվեստ, վանական մշակույթ, գրչության կենտրոն:

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории монастыря Машкевор, одного из региональных духовно-культурных центров Киликийской Армении XII–XIV веков, деятельности монастырских писцов, членов и служителей конгрегации и оценке наследия скриптория. Данная статья является первым полным исследованием и основана на рукописных источниках Матенадарана имени Маштоца, каталогах армянских рукописей, а также результатах историко-филологических исследований. Впервые изучены и представлены одиннадцать рукописей из Машкеворского монастыря, а также выявлены имена писцов и обстоятельства копирования рукописей.

SUMMARY

The article is dedicated to the history of the Mashkevor Monastery, one of the regional spiritual and cultural centers of Cilician Armenia between the 12th–14th centuries. This article discusses activities of monastic scribes and members of the congregation, circumstances of copying manuscripts, and the assessment of the scriptorium heritage. The research is based on the manuscript sources of Matenadaran named after Mashtots, catalogues of Armenian manuscripts from around the world, as well as the results of historical and philological research. For the first time, eleven manuscripts from the Mashkevor Monastery have been studied and brought to scholars' attention.

